

ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.161.2-112

DOI: 10.31651/2226-4388-2020-29-5-9

**УКРАЇНСЬКІ РУКОПИСИ
В БІБЛІОТЕЦІ СЕГЕДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**
*Мігай Кочіш, доктор АН Угорщини,
професор Сегедського університету (Сегед, Угорщина)*
e-mail: kocsism@lit.u-szeged.hu
ORCID: 0000-0002-0513-5735

Стаття присвячена описові двох українських рукописів, які зберігаються в центральній бібліотеці Сегедського університету. Обидві пам'ятки були написані церковнослов'янською мовою й потрапили до Сегеда шляхом купівлі.

Сегедська мінея належить до т. зв. святкових міней. Вона складається з 363 + 1 паперових аркушів, водяні знаки яких відомі від 1557 р. Пам'ятка є працею одного переписувача, який користувався різними (на нашу думку, трьома) протографами, тому на початку рукопису спостерігаємо особливості сербської, а потім, на його більшій частині, – реформованої середньоболгарської орфографії. Але мовні риси тексту підтверджують не тільки те, що мінея була написана на східнослов'янському мовному ареалі, але вони дають нам ґрунт і на таке припущення, що цей рукопис виник на західній частині території поширення української мови.

Сегедські листки – фрагмент із трьох аркушів. З погляду правопису та мови текст не відрізняється від зазначених вище особливостей мінеї. Припускаємо, що цей уривок, за своїм змістом Октоїх, був написаний у першій половині XVI століття та походить із тієї самої території, що й Сегедська мінея.

Ключові слова: історія української мови, рукописи, церковнослов'янська мова, Сегедська мінея, Сегедські листки.

Актуальність. У центральній бібліотеці Сегедського університету зберігаються два слов'янські кодекси, написані українською церковнослов'янською мовою протягом XVI століття. Ці пам'ятки дійшли до Сегеда шляхом купівлі. До 70-х років XX ст. вони належали греко-католицькій церкві м. Шарошпатак, розташованому в північно-східній частині Угорщини, на території, куди на початку XVIII ст. переселилися східні слов'яни, які тепер називають себе русинами. Щодо обґрунтованості вживання терміна «русинський» з погляду мови цієї безсумнівно окремої етнічної групи ми вже висловили свою думку [5, с. 222–223], і знову повертатися до цього питання не будемо.

Русини є, як загальновідомо, греко-католиками, їхні богослужіння проходили церковнослов'янською мовою. Необхідні рукописні та друковані літургічні книги вони або привезли із собою, або дістали собі пізніше, передусім із Галичини. (Історію друкованої частини цих книг опрацьовано в блискучій монографії Лайоша Секе [7].) Згодом, у XIX ст., у греко-католицьких церквах мовою проповідей, а потім також і літургій стала угорська, у такий спосіб слов'янські богослужбові книги вийшли з ужитку. Багата колекція українських церковнослов'янських кодексів тепер зберігається в Будапешті в Національній бібліотеці ім. Сечені та в м. Ніредьгаза в бібліотеці Греко-католицької духовної академії ім. Св. Атаназя. Вивчення пам'яток староукраїнської мови з різних територій є важливим для дослідження історії української мови.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні специфіки двох українських рукописів, які зберігаються в центральній бібліотеці Сегедського університету, – Сегедської мінеї та Сегедських листків.

Результати дослідження та їх обговорення. Сегедська мінея (далі СМ) отримала свою назву від її першого описувача – професора Імре Тота.¹ СМ зберігається в бібліотеці під сигнатурою Ms. 1. Вона складається з 363 паперових аркушів розміром 28,5 × 18,5 см. (ще один аркуш пам'ятки було знайдено тільки в 2013 р., тому він зберігається окремо). За визначенням угорського вченого Калмана Бора, водяні знаки паперу відомі з 1557 р. (палеографічні спостереження К. Бора в машинописній формі зберігаються разом із кодексом). Протягом XVIII ст. СМ була в богослужбовому вжитку в церкві села Вегардо (на сьогодні воно є частиною м. Шарошпатак), про що свідчить підпис ардовського священника на нижньому полі арк. 59.

Письмо – каліграфічний півустав. Текст написаний в один стовпець, на кожній сторінці читаються 30 рядків. За винятком зворотного боку арк. 187, що написаний іншим почерком, а також тексту обох боків арк. 188, написаного скорописом XVIII ст., над СМ працював той самий переписувач. (Треба додати, що за якістю папір цього 188-го аркуша відрізняється від усіх інших: він, імовірно, був уставлений пізніше, під час другого переплетення кодексу – про це див. нижче.)

Дуже пошкоджену в 1998 р. СМ віддали на реставрацію: її аркуші були знову переплетені, іноді, очевидно, помилково.² Колишню структуру зошитів можна реконструювати за допомогою збереженої старої пагінації та змісту тексту.

Річ у тім, що на лицьовому боці аркушів, крім арабських цифр, які трапляються на верхньому полі та написані олівцем, часто знаходимо під останнім рядком також старий кириличний літерний знак зошита й підрядковий номер його аркуша, які зафіксовані чорнилами. Для означення окремих зошитів використані всі літери азбуки, а номери аркушів, навпаки, написані тільки тими літерами, що мають цифрове значення (наприклад, *бг* означає третій аркуш зошита *б*).

Щодо змісту, у СМ ми знаходимо текст літургій до 52 свят та богослужбові інструкції (див. арк. 188 та 354–363 зв). Перелік свят такий: 1 вересня, 8 вересня, 14 вересня, 23 вересня, 26 вересня, 1 жовтня, 6 жовтня, 14 жовтня, 18 жовтня, 23 жовтня, 26 жовтня, 1 листопада, 8 листопада, 13 листопада, 14 листопада, 16 листопада, 21 листопада, 4 грудня, 5 грудня, 6 грудня, 9 грудня, 17 грудня, Святих праотців, Святих отців, 20 грудня, 25 грудня, Неділя після Різдва Христового, 1 січня, 6 січня, 17 січня, 30 січня, 2 лютого, 24 лютого, 9 березня, Надвечір'я Благовіщення, 25 березня, 23 квітня, 25 квітня, 8 травня, 9 травня, 21 травня, 25 травня, 12 червня, 24 червня, 29 червня, 1 липня, 2 липня, 1 серпня, 6 серпня, 15 серпня, 29 серпня, 31 серпня.

На підставі кириличної пагінації та послідовності тексту літургій у СМ визначено 32 зошити (від зошита *а* до зошита *ю*). Найменшим є зошит *в* (два повні аркуші), найбільшим – зошит *ь* (7 повних аркушів). Найчастіше (15 разів) спостерігаємо зошити з 6 повних аркушів.

Текст СМ за орфографією поділено на три частини: частина *А* (арк. 9 зв–71 зв, за винятком арк. 10–13 та 20–22) із текстом вересневих та жовтневих читань, крім тексту служіння на 1 вересня; частина *Б* (арк. 1–9 зв, 12, 71 зв–109 зв) із текстом служінь на 1 вересня та на листопадові свята; частина *В* (109 зв–363, а також арк. 10–11, 13, 20–22) із текстом читань на свята від грудня до серпня. Маючи на увазі факт, що над текстом майже цілої пам'ятки працював той самий переписувач, ми повинні припускати існування принаймні трьох протографів протягом різних фаз його роботи.

¹ Цей опис залишився в авторському рукописі.

² За припущенням проф. І. Тота, раніше СМ була вже двічі переплетена, на що вказують відрізані літери з полів багатьох аркушів.

Правопис у частині *A* позначений сильним впливом сербської орфографії: уживанням лише знака **ь** (*вьноутрь* 27, *пльтію* 28, *къ тръжствоу* 28 зв та ін.) та написанням літери **е**, **є** на місці ***ѣ** (*оуслышасе* 27, *сзыкоу* 27 зв, *зачетіи* 27 зв та ін.). Одноєрова орфографія була характерною рисою перших сербських книжних шкіл [4, с. 318; 6, с. 255], але треба зауважити, що такий узус іноді спостерігається і в пам'ятках, написаних на західних та північно-західних болгарських територіях [1, с. 417].

У частині *B* та *B* уживаються обидва знаки колишніх зредукованих (наприкінці слова зазвичай **ь**, а в прийменниках, префіксах і також на місці **tŭrt*, **tŭlt*, **tŭrt*, **tŭlt*, **trŭt*, **tlŭt*, **trŭt*, **tlŭt* – літера **ь**: *положивь* 91, *подвигь* 91 зв, *възыскавь* 91 зв, *нескврѣнаа* 91 зв, *пльтіж* 91 зв та ін.; *въсія* 277, *сѣкоупленіе* 277, *растрѣгни* 277 зв, *длѣжно* 279 зв, *крѣститель* 282 зв та ін.). На місці ***ѣ** у частині *B* переважно читається **е** (*видеци* 91 зв, *кладезь* 94 зв та ін.), але зрідка ми бачимо й літеру **а** (*начало* 92, *причастники* 92 та ін.), яка може бути також на місці ***ѣ** (*ведоуща* зн. од. ж. р. 91 зв, *плачащи* 91 зв та ін.); на місці ***ѣ** в частині *B* читаються, крім юса малого, переважно **а** та **я** (*чада* 277 зв, *языци* 277 зв та ін.), а явище міни юсів часто відбивається (*твоеж* род. од. ж. р. 276 зв, *пріемлаще* 277, *земла* зн. од. 277 та ін.). Отже, частина *B* написана вже за болгарським правописом, однією з найхарактерніших рис якого (у період XII–XIV ст.) є явище міни юсів [2, с. 91].

Щодо мови СМ, припускаємо, що переписувач був людиною східнослов'янського походження, яка послідовно дотримувалася правил реформованої середньоболгарської орфографії. Про це (тобто про мову) свідчать не тільки часті написання літер **а**, **я** на місці ***ѣ** (як це було вже зазначено вище), але й ті приклади, у яких буква юс малий передає звук **а**: *дѣланіе* 91, *твоя* наз. од. ж. р. 92 зв, 276 зв, *покланяющеса* 277 та багато інших. Треба додати, що це останнє явище часто спостерігаємо також у частині *A*: *вышнаго* 28, *земла* наз. од. 30 та багато інших. На підставі подібних прикладів ми припускаємо, що написання літери **е** на місці колишнього ***ѣ** є не фонетичною, а такою орфографічною рисою цієї частини, яку можна пояснити впливом протографа.

Найцікавішою особливістю тексту цілої СМ є послідовне вживання букви **ы** після **г**, **к** та **х**: *великыи* 28, *накы* 30 зв, *погыбшее* 91 зв, *многыл* 280, *грѣхы* 280 та багато інших (із дуже незначною кількістю винятків). Збереження старого звуку **у** після колишніх задньоязикових характерно для найзахідніших частин українського мовного ареалу [3, с. 250], отже, СМ була написана, на нашу думку, на цій території.

Сегедські листки (СЛ) є уривками пам'ятки мови, що дійшли до нас у вигляді паперів, доклеєних до дерев'яної оправы СМ, а пізніше, протягом її реставрації, були від неї відокремлені. СЛ і тепер зберігаються разом із СМ.

За форматом СЛ є рукописом у чверть, що складається з трьох аркушів. Розмір аркушів – 20 × 14 см. Текст, написаний в один стовпець, засвідчує роботу одного переписувача. На кожній сторінці читаються 24 рядки.

На арк. 2 збережені лише контури водяного знака. Письмо – каліграфічний півустав. На підставі форм літер та складу надрядкових букв припускаємо, що СЛ були написані в першій половині XVI століття. Текст за змістом є уривками з Октоїха.

В орфографії СЛ відбито найхарактерніші риси середньоболгарського правопису:

- наприкінці слів із двох ерів уживається переважно **ь** (*ликъ* 2, *сѣборъ* 2, *славимъ* 3 та ін.), а в інших позиціях – **ь** (*къ теченію* 2, *несъзданно* 3, *въплъциагос[а]* 3 та ін.);
- написано обидва нейотовані юси, які можуть навіть змішуватися (*єдиносѣчноуа* зн. од. ж. р. 3).

Про мову переписувача свідчать такі особливості тексту:

- написання юса малого на місці звуку **а** (*вса* наз. од. ж. р. 3, *покланяемъ* 3 та ін.);
- уживання літери **о** у двох словах (*гордостію* 1 зв, *тростію* 1 зв);
- стягнена імперфектна форма (*трѣлаше* 2);
- безвиняткове написання букви **ы** після **г**, **к** та **х** (*лики* 1, *многыми* 2, *въ вѣкы* 3 та ін.).

Висновки і перспективи. На підставі цих мовних рис ми дійшли висновку, що не тільки СМ, але також і СЛ були написані на західній частині території поширення української мови. Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні інших джерел дослідження староукраїнської мови, представлених на території Угорщини.

Список використаної літератури

1. Василев В. П. Правописна реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведения на негови следовници и на българските дамаскинали. *Търновска книжовна школа 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски*. София : БАН, 1980. С. 405–421.
2. Велчева Б. К правописной классификации древнеболгарских памятников. *Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica*. 1982. Вип. XV. С. 89–94.
3. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. Київ : Наукова думка, 1979. 367 с.
4. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Москва : Наука, 1979. 517 с.
5. Кочіш М. Рукописи в Угорщині як джерела дослідження староукраїнської мови. *Український етногенез. Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Житомир : Полісся, 2015. С. 216–224.
6. Мошин В. «Револуції» у історії старог српског правописа. *Стара књижевност*. Београд : Нолит, 1972. С. 250–262.
7. Szőke L. A liturgikus egyházi szláv nyelv Északkelet-Magyarországon (XVI–XIX század) [Літургійна церковнослов'янська мова в Північно-східній Угорщині (XVI–XIX ст.)]. Eger : Molnár és Tsa, 2002. 20 с.

References

1. Vasilev, V. P. (1980). Pravopisnata reforma na Evtimij i otrazhenieto ѝ v proizvedeniya na negovi sledovnici i na blgarskite damaskinari [The orthographic reform of Euthymius and its reflection in the works of his followers and the Bulgarian damasks]. In : *Trnovska knizhovna shkola 2. Uchenici i posledovateli na Evtimij Trnovski*. Sofiya : BAN, 405–421 (in Bulg.).
2. Velcheva, B. (1982). K pravopisnoj klassifikacii drevnebolgarskih pamyatnikov [To the spelling classification of ancient Bulgarian monuments]. In : *Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica*. XV, 89–94 (in Russ.).
3. Zhovtobriukh, M. A., Rusanivskiy, V. M., Skliarenko, V. H. (1979). Istoriiia ukrainskoi movy. Fonetyka [History of the Ukrainian language. Phonetics]. Kyiv : Naukova dumka, 367 (in Ukr.).
4. Karskij, E. F. (1979). Slavyanskaya kirillovskaya paleografiya [Slavic Cyrillic paleography]. Moskva : Nauka, 517 (in Russ.).
5. Kochish, M. (2015). Rukopysy v Uhorsshchyni yak dzherela doslidzhennia staroukrainskoi movy [Manuscripts in Hungary as sources for the study of the Old Ukrainian language]. In : *Ukrainskyi etnohenez. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii [Ukrainian ethnogenesis. Proceedings of the International Scientific Conference]*. Zhytomyr : Polissia, 216–224 (in Ukr.).
6. Moshin, V. (1972). «Revolucije» u istoriji starog srpskog pravopisa. Stara knizhevnost [“Revolutions” in the history of the old Serbian orthography. Old literature]. Beograd : Nolit, 250–262 (in Serb.).
7. Szőke, L. (2002). A liturgikus egyházi szláv nyelv Északkelet-Magyarországon (XVI–XIX század) [The liturgical Church Slavonic language in Northeast Hungary (XVI–XIX centuries)]. Eger : Molnár és Tsa, 20 (in Hung.).

MIHÁLY KOCSIS. UKRAINIAN MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF SZEGED

Summary. Introduction. Two Slavic codices are kept in the central library of the University of Szeged and both were written in the 16th century in the Church Slavonic language. The codices were transferred to Szeged by purchase and were owned by the Greek Catholic Church of Sárospatak until the 1970 s. Sárospatak is located in Northeastern Hungary, to where at the beginning of the 18th century, a large number of East Slavs migrated. Manuscript and printed liturgical books were either brought with them or acquired later, mainly from Galicia. During the 19th century, as the language of the liturgy became Hungarian, these books became obsolete. Today, most of them are located in Budapest at the National Széchényi Library and in Nyíregyháza at the St. Athanasius Greek-Catholic Theological Institute.

Purpose. The purpose of the study is to clarify the specifics of two Ukrainian manuscripts stored in the central library of Szeged University – the Szeged Minea and the Szeged Folios.

Results. The Szeged Minea belongs to the so-called holiday mines. The reference number of the manuscript is Ms. 1 and it consists of 363 leaves measuring 28.5 x 18.5 cm. A few years ago, a separate 364th folio also came to light. The watermarks on the papers are known from 1557.

The type of writing in the Szeged Minea is a calligraphic version of the semi-ustav. The text is single-column, 30 lines per page. The manuscript is the work of a single copier, except for three pages. The codex consists of 32 booklets, the length of which varies between 2 and 7 sheets.

The liturgical texts are for the following 52 holidays: September 1, 8, 14, 23, 26, October 1, 6, 14, 18, 23, 26, November 1, 8, 13, 14, 16, 21, December 4, 5, 6, 9, 17, Sundays of the Forefathers, Holy Fathers and God-bearing Fathers, 20, 25, Saturday after Nativity, January 1, 6, 17, 30, February 2, 24, March 9, Eve of Lady Day, 25, April 23, 25, May 8, 9, 21, 25, June 12, 24, 29, July 1, 2, August 1, 6, 15, 29, 31.

*The Szeged Minea in terms of spelling can be divided into three parts, this can be explained by the fact that copier used several previous codices for his work. In the first part he writes only the letter ѣ (yerj) and he does not use a ѣ (yer). Furthermore, instead of the Proto-Slavic *ę we consistently find the letter е or є. These phenomena show the effect of Serbian spelling. The third part has been clearly copied according to the reformed Middle Bulgarian orthography: yerj and yer can be found, and we see many examples of cases of confusion of the yuses, etc. The second part forms a transition between the first and the third.*

*Linguistically speaking, there is no doubt that the copier was an East Slavic person. Already in the first part, the little yus denotes the vowel а, and in the second and third parts, the letter а, or я occurs en masse in place of *ę. The greatest help in determining the origin of the manuscript is that the copier consistently writes the letter ѣ after the letters з, к and х. After the former velar sounds the vowel *y remained in the westernmost part of the Ukrainian-speaking area, so the copying of the Szeged Minea could also have taken place there.*

The Szeged Folios is a fragment consisting of three leaves. The folios (measuring 20x14 cm) were originally glued to the front and back binding boards of the Szeged Minea. The single-column text is the work of one sole copier. Watermark does not help to determine the copy location. Judging by the shape of the calligrapher's semi-ustav letters and the manner of abbreviations, the document may have originated in the first half of the 16th century. In terms of content, excerpts from the Octoechos have remained.

*It's spelling and linguistic features are the same as those of the third part of the Szeged Minea. Examples of the preservation of *y after velar sounds can also be found in the Szeged Folios, which suggests that this linguistic monument may have also originated in western Ukraine territory.*

Conclusion. *Thus, on the basis of the analyzed language features we came to the conclusion that the Szeged Minea and the Szeged Folios were written in the western part of the territory of the Ukrainian language.*

Key words: *history of Ukrainian, manuscripts, the Church Slavic language, the Szeged Minea, the Szeged Folios.*

Надійшла до редакції 04.08.20
Прийнято до друку 12.09.20